

XIX.YÜZYIL OSMANLI DEĞİŞİMİ ÜZERİNE GÖZLEMLER

Tamer Timur

Osmanlı tarihinin dönemlenmesinde son yüzelli yıl, hepsi de nötr ve bilimsel olma iddiasını taşıyan çeşitli terimlerle ifade edilmiştir. Bununla beraber söz konusu terimlerden "modernleşme", "batılılaşma", "laikleşme" gibilerinin olumlu bir değer yargısını ifade ettiğini, buna karşılık aynı dönemi "yarı sömürgeleşme" olarak niteleyen terimin de olumsuz bir değer yargısını içerdiğini söyleyebiliriz. Bu demektir ki Osmanlı son dönemini değerlendirmede kullanılan iki karşıt yaklaşım vardır. Bu yaklaşımların teorik temellerini ve geçerliliklerini tartışmadan önce, geçici bir biçimde kavramsal bir bütünlük sağlamak üzere söz konusu dönemi "geleneksel Osmanlı toplumunun değişimi" olarak niteliyelim ve bizce bu değişimi en doğru bir biçimde kavramamızı önleyen ideolojik bir unsur üzerinde duralım.

Tarih disiplini, tek başına bir bilim değildir. Ancak Aydınlanma döneminden itibaren sosyal bilimlerin gelişmelerine paralel olarak vakayiname (kronik) tarihçiliğinden uzaklaşmış, tarihi analizler mümkün olduğu kadar diğer bilim ve tekniklerden yararlanmaya başlamışlar (1), hatta bunların bir sentezi olma yönünde bir gelişme göstermişlerdir. Bununla beraber tarih disiplini hiç de bilimsellik iddiası taşımayan, fakat bu iddiayı taşıyan tüm disiplinlerden daha fazla etkileyen unsur tamamen ideolojik nitelikli bir unsur olmuştur. Bu da milliyetçiliktir.

Günümüz dünyası ulusal devletlerden oluşuyor. Her ulus - devlet kendi kimliğini ve kendi türdeşliğini korumak için, bütünleştirici bir görüşe ihtiyaç duyuyor ve tarihini de aynı yaklaşımla ele alma eğiliminden kurtulamıyor. Bununla beraber uluslararası kapitalizmin milli sınırları sarsıcı ve dünyayı eşitsizlikler içinde birleştirici etkileri, ulus - devlet birimlerinin varlığını tehdit eden bir gelişme gösteriyor ve milliyetçiliğin etki alanını daraltıyor. Buna XX. yüzyılda milliyetçiliğin aşırı biçimlerinin neden olduğu savaşları ve kırımları da eklersek günümüzde milliyetçi ideolojinin eski itibarına sahip olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Ancak ilave edelim ki bu sözlerimiz daha çok Batı dünyası için geçerlidir. Gerçekten Batı'da milliyetçilik, günümüzde, geçen yüzyılın sonlarında ve bu yüzyılın başlarında olduğu gibi açıkça ve gururla ilan edilen bir ideoloji olmaktan uzaktır. Bugün Batı'da, küçük bir azınlığın dışında, davranışları itibariyle tamamen milliyetçi sayılabilecek kimseler bile, milliyetçiliklerini ilan etmekten çekiniyorlar. Kısaca çağdaş batı ülkelerinin milliyetçiliği kendini gizleyen utangaç bir milliyetçiliktir. Bununla beraber bu halleriyle de tarihi çalışmaları etkilemekten geri kalmamaktadırlar.

Osmanlı Devleti'ne gelince, burada tamamen tersine bir gelişim şemasıyla karşılaşırız. Osmanlı imparatorluğu çeşitli etniklerin ve dinlerin karıştığı mozaik bir yapıdaydı. Milliyetçilik böyle bir yapıyı çözecek bir potansiyel taşıyordu ve bu bakımdan yönetici zümre açısından tehlikeli görülüyor, baskı altında tutuluyordu. Bu nedenle-

dir ki bu ideolojiye, ilke olarak en çok muhtaç görünen Osmanlı halkları bile başlangıçta özlemlerini ulus - devlet yönünde değil, Osmanlı Devleti'nin reformu yönünde dile getirmişlerdir. Antik tarihi, dolayısıyla Batı kamuoyunu farklı bir biçimde etkileyen Yunan bağımsızlık hareketini ve bunun sonucu olarak kurulan devleti burada parantez içine alıyorum. Fakat bu konuda bile, 1830'da kurulan küçük Yunan Devleti'nin kendi kaderine terkedildiğini ve Fenerli Rum Camiası'nın dahi Osmanlı Devleti'ni terketmediklerini kaydedelim.

Osmanlı yönetici zümresinin milliyetçiliğine gelince, burada tarihi zorunluluklar, söylediğimiz nedenlerle, bu ideolojinin daha da farklı bir biçimde somutlaşmasına yol açmıştır. Gerçekten Batı'da ulusal akımlar gelişirken ve italya, Almanya'da olduğu gibi ulusal birlikler gerçekleşirken, Osmanlı Devleti bu gelişmeden etkisiz kalmaktaydı. Kaldı ki sanayileşme hareketinin dışında kalan ve bu yüzden askeri gücünü kaybeden Osmanlı Devleti, büyük devletlerin çıkar çatışmalarının alanı olmaya başlamıştı. Osmanlı yöneticileri geçen yüzyılın ikinci yarısında milliyetçilik yerini tutmak üzere Osmanlıcılık akımını geliştirmeye başlamışlardır.

Geleneksel ideolojisinde mevcut olmayan "Osmanlıcılık" kavramı, görünüşte Osmanlı Devleti'nin din ve etni itibariyle farklı olan unsurlarını Amerika tipi bir "melting pot" içinde eritecek, "ittihad-ı anasır"ı sağlayacak, kısaca yeni ve modern bir kimlik yaratacaktı (2). Böylece çağdas koşullara ve tarihin akışına uygun bir "vatandaş" kategorisi ortaya çıkacaktı. Ne var ki gerçek gelişme bu yönde olmamıştır. Bunun nedeni açıktır. Söz konusu "Osmanlıcı" akım, çağdas ve birleştirici olabilmek için laik olmak ve şeriatı radikal bir biçimde reddetmek zorundaydı. Çünkü şeriat müslüman olmayanları zımni sıfatı altında ikinci sınıf bir vatandaş sıfatına sokuyor ve böylece onların eşitlik özlemlerini farklı kanallara yöneltiyordu. Gerçi Tanzimat'tan itibaren girilen "reform" hareketleri gayri müslim unsurların da devlet idaresine katılmalarını sağlamıştı ve gerçekten de bu dönemde hristiyan Osmanlılar Osmanlı devlet aparatında birçok yüksek mevkileri işgal etmişlerdi. Fakat bu durum tamamen sultanın - daha gerçekçi bir ifadeyle yönetici kliğin - iradesine bağlı olduğu gibi, görev alan hristiyanları islami bir formasyona sahip olmak gibi garip bir yükümlülükle yükliyordu. Bu yüzden Osmanlı reformları, kendilerinden yüzyıl önce Fransız Devrimi'nin yarattığı laik ve kanun önünde eşit "vatandaş" kavramını yaratamamış ve bu nedenle de gayri müslim Osmanlı halkları tarafından tamamen benimsenmemiştir. M. Reşit Paşa'nın yetiştirmesi tarihçi Cevdet Paşa'nın, gerçekleşmesinden yüz yıl kadar sonra, Fransız ihtilalinden "fitne ve fesat ateşi", "reziller takımı sokaklara düştü" (3) diye söz ettiği göz önünde bulundurulursa yukardaki sözler daha iyi anlaşılacaktır.

Çok kaba hatlarıyla özetlemeye çalıştığım bu gelişim, somut olarak şu sonucu doğurmuştur: Osmanlıcılık terminolojisi altında Türkçülük gelişmiş; başka bir deyişle Osmanlıcılık, adını söylemeyen cekinçen bir milliyetçilikten başka birşey olamamıştır. Bu konuda verilebilecek en anlamlı örnek sanırım, Osmanlı düşünce hayatına "vatan" ve "özgürlük" kavramlarını sokan Namık Kemal'dir. Unutmamak gerekir ki Namık Kemal, Şeriat'dan bağımsız bir "özgürlük" ve Osmanlı imparatorluğu'nun bütünlüğünün dışında bir "vatan" kavramı geliştirememiş

ve kendi çağının da gerisinde kalmıştır. Bu husus Namık Kemal ile ilgili bir incelemede açık bir biçimde dile getiriliyor. Bu incelemede şu satırları okuyoruz: "(N.Kemal) bilinçli bir Türkcü ve milliyetçidir... Onun milliyetçi anlayışını belirten yanıltıcı yargılara varanlar olmuştur. Namık Kemal'i bir Osmanlı milliyetçisi olarak gösterenler, onun kullandığı sözcüklerde neyi anlatmak istediğine dikkat etmemişlerdir. O, Osmanlı milleti ya da sadece millet derken, yalnız Türk'ü düşünüyordu. (yazar altını çiziyor, T.T.) Fakat imparatorluğun parça bohçasına benzeyen durumu, Türk sözcüğünü her zaman ve acıkça söylemek olanağını vermiyordu." (4) Yazarın hesaba katmadığı nokta, ittihatçı yönetimden itibaren, yani Türkcülük gizlilikten çıkıp açıklığa kavuşurken, Namık Kemal'in bu yönü kuvvetle hissedilmiş ve efsaneleştirilmiştir.

Milliyetçi gelişmenin Osmanlı devletinde Batı'dakinin tersi bir evrim şeması geçirmesi ve sentezci bir ulusal anlayışın yaratılması herşeyden önce müslüman yönetici zümrenin çıkarlarıyla ilgilidir. Saraylar, konaklar ve yalılarda büyük bir refah içinde yaşayan bu zümre aslında, bireysel planda gayri-müslim tüccar ve sarraflarla tam bir işbirliği halindeydi. Buna rağmen sınıfsal bir nitelik de almayan bu dayanışmada iplerin ucu daima Osmanlı yöneticilerinin ellerinde olmuş ve gerektiğinde "gavur sarraflar" yok sayılmışlar, bunları rasyonel müdahalelerle sanayiye teşvike yöneltmek düşünülmemiştir. Söz konusu tutum Osmanlı kültür gelişimini de etkilemiştir. Örneğin 1870'lerden itibaren ilk ürünlerini veren Osmanlı romanı, ülkenin iktisadi ve kültürel hayatında önemli bir rol oynayan gayri müslim unsurlara hiçbir yer vermez. Daha çok Batılı aristokrasiyi taklide çalışan - zamanın deyimi ile - "Osmanlı kibarları" nı anlatır ve bunların Boğaz'daki, Çamlıca'daki ve Kağıthane'deki araba ya da kayık sefalarını sergiler. Tamamen rantıye bir zümre olan bu "kibar"lar kritik bir biçimde verilse ve yer yer gülünç kılınsalar bile, söz konusu romanlar Osmanlı sosyolojik realitesini tüm karmaşıklığı içinde daha iyi kavramamıza pek yardımcı olamazlar.

Osmanlı yönetici zümresinin tutumu, kendi açısından kolaylıkla anlaşılabilir. Anlaşılması daha zor olan husus, bu karmaşık toplumun neden rasyonalist ve laik bir muhalefet çıkaramadığıdır. Bu konunun açıklanması, geleneksel Osmanlı düşüncesinin analizini de kapsayan ve buradaki amacımızı aşan bir tartışma gerektiriyor.

Çağdaş analizleri değerlendirmeye çalışmadan, yukarıda geliştirdiğimiz ana fikri vurguluyalım: XIX. yüzyıl Osmanlı yönetici zümresi, çağın egemen akımı olan ve ulusal pazarlara paralel olarak ulusal devletlerin kurulmasına yol açan ulusçuluk akımını sadece etnik boyutuyla görmüş ve bu konuda birleştirici değil bölücü bir rol oynamıştır. Belli bir tarihi gelişimin sonucu olarak büyük ticaret ve sarraflık işleri gayri müslimlerin elinde olduğu ve bunlar da Osmanlı tebaası buldukları halde, bu unsurları (müslüman tüccarlarla birlikte) sınıf olarak koruyacağına, dış borçlanma ve kendi çıkarları aleyhine ticaret anlaşmaları imzalama yöntemleriyle yarı sömürgeleşme yolunu açmıştır. Tek kelimeyle kısa vadeli mali çıkarlarını, uzun vadeli iktisadi çıkarlarına tercih etmiştir. Batı'da, bizdeki gayri müslimlerin durumuna yahudilerin durumu benziyordu. Oysa Fransız devriminden sonra özgürleşen ve tam hisseli vatandaş haline gelen yahudi-

ler, Batı kapitalizminin gelişmesine büyük bir katkıda bulunmuşlardır. O kadar ki, M. Weber'in kapitalist gelişmede protestanlığın rolünü belirten tezine karşı, W. Sombart aynı gelişmede yahudiliğin rolünü vurgulamıştır. (5) Osmanlı devletinde ise tam tersine gayri müslim unsurlar giderek sermayelerini dışarı çıkarmışlar ve Batı kapitalizminin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Osmanlıların gerek çıkar he-saplarından, gerekse bilgisizlik ve bağınazlıktan doğan bu tutumunu gö-ren ve eleştiren batılı yazarlar olmuştur. (6) Hatta bu yüzyıl başla-rında bile Türk aydınlarına bu yönde telkinlerde bulunan fikir adam-ları çıkmıştır. Türk düşün hayatında şairliğin çok ötesinde bir rol oynayan Yahya Kemal, bu konuda Fransız tarihçisi Albert Sorel'in fi-kirlerini aktarır. Açıklayıcı nitelikleri dolayısıyla bunları aynen biz de naklediyoruz: "Müverrih Albert Sorel, ziyaretine gelen birkaç Türke hitaben 'Osmanlı anasının ittihadına (unsurlarının birleşmesine) taraftarsınız değil mi? Siz müslümanlar, Türkler aranızda ittihad edi-niz. Hristiyan Osmanlıları hariçte ve dahilde siyaret edecek (koruyacak) bir kuvvete malik olunuz. Osmanlı ittihadı anasırı hasıl olur' demisti" (7) Ne yazık ki Yahya Kemal bu tezi tartışma gereğini bile duymamıştır.

Osmanlı yönetici zümresiyle, büyük kesimi itibariyle gayri müslim bir Osmanlı burjuvazisinin laik ve eşitçi bir hukuk çerçevesinde işbir-liği Osmanlı devletini çözülmeden kurtarabilir miydi? O günkü sınırları içersinde Osmanlı imparatorluğunun varlığını sürdürebilmesi, açık bir şekilde olanaksızdı. Fakat sözkonusu işbirliği Osmanlı modernleşmesini çok daha köklü ve hızlı bir biçimde gerçekleştirebilir ve imparatorluğun içinden, çok daha küçük, fakat daha çağdaş bir devlet çıkarabilirdi. Çıkar örgüsü dışında, bu konuda Osmanlı yöneticilerini ürküten bir unsur da, söz konusu sentezin Osmanlı Devleti'nde gayri müslimlerin egemen ol-masına ve Türk unsurunun yok olmasına yol açması korkusu olmuştur. Bu endişe özünde haklı mıydı? Gerçekten tarihçiler, özellikle Rumlarda bu yönde bazı özlere işaret etmişlerdir. Fakat radikal bir reformla laikliğin ve yeni bir vatandaş statüsünün yaratılması, artık etniler ve dinler arasındaki kavgayı temelsiz kılacak, en azından yumuşatacaktı. Unutmamak gerekir ki Tanzimat Fermanı (1839) ve Islahat Fermanı (1856) gibi sınırlı adımlar bile Yunanistan'da çok olumlu yankılar yapmış ve birçok Yunanlı, Osmanlı devletine dönmüşlerdi. Osmanlı Devleti'nde "Rum milleti"nin durumunu inceleyen batılı bir tarihçi, birçok Rumun Türkçe'den başka bir dil bilmediğini ve standart bir Rumca olmadığı için Rumla-rın çoğu kez kendi aralarında bile anlaşamadıklarını belirtmiştir. (8) Yahudilerin ise zaten Osmanlı devletine egemen olma gibi bir iddiaları yoktu. Buna karşılık tam bir güvenlik içinde bulunsaydılar (9) Batılı ülkelerde olduğu gibi Osmanlı gelişimine önemli bir katkıları olabilirdi. Ermenilere gelince, bunların içinde Fenerli Rumlara tekabül zengin bir Amira zümresi bulunuyordu. Bu zümre, en azından XIX. yüzyılın son çeyre-ğine kadar Osmanlı yönetici zümresiyle tam bir dayanışma içinde olmuş ve - Dadyan ve Balyan aileleri örneğinde olduğu gibi - gerek sanayileşme çabalarında, gerekse mimaride ön planda rol oynamışlardır. (10) Kısaca, çeşitli cemaatler bir takım organik kanunlarla 'millet' haline getirile-rek (11) bölücülük teşvik edileceğine tüm ülke çapında laik bir hukuk egemen kılınsaydı tarihin akışına uygun bir süreç içine girilmiş bulunu-lurdu. (12) Böyle bir gelişimin Türk-Müslüman halk tarafından da pek üstünde durulmayan ayrı ve çok önemli bir avantajı vardı ki onu da şö-yle özetleyebiliriz. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde gayri müslimler haraç vergisi veriyorlar, buna karşı askerlik yükümlülüğünden muaf tutu-

luyorlardı. Bu durum XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren devamlı kaybedilen savaşlarla Türk-müslüman köylüsünün giderek erimesine ve topraklarının yavaş yavaş gayri müslim tefecilerin eline geçmesine yol açmıştır. Bu gelişim Türk-müslüman halkın da yönetici zümrenin çıkarları uğruna nasıl feda edildiğini açıkça gözler önüne sermektedir.

Şimdiye kadar ileri sürdüğümüz gözlemlerde Osmanlı devletinin uluslararası ilişkiler örgüsünün dışında tek başına bir birim olarak ele aldık ve çağının egemen akımlarının rasyoneli açısından eleştirdik. Burada şu soruyu sormanın sırası gelmiş bulunuyor: Acaba Osmanlı yönetici zümresi, kendisi istese bile, bulunduğu uluslararası ilişkiler ağında, söz konusu laik sentezi gerçekleştirebilir miydi? Yunan ihtilali sırasında Batı'nın müdahaleleri anımsanırsa, büyük devletler böyle bir modernleşme sürecine müsaade ederler miydi? Böyle bir soruya verilecek yanıt ister istemez ihtiyatlı ve hipotetik olmalıdır.

Elbetteki çözülmekte olan ve çeşitli istahları kamçılayan bir imparatorluğun bünyesinden modern bir devletin çıkması, zamanın güçlü devletlerinin hoşuna gidecek birşey değildi. Fakat unutmamak gerekir ki onlar da aralarında çıkar çelişkileri içindeydiler ve bu çelişkiler Osmanlı Devleti'ne ihmal edilmeyecek bir manevra marjı veriyordu. Ayrıca büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ne müdahaleleri aslında tamamen çıkar hesaplarına dayandığı halde, bunları gayri-müslim halkların eşitsizliği tezi ile meşrulaştırıyorlar ve kiliselerin mezhebine göre Osmanlı Devleti'ni nüfus bölgelerine ayırıyorlardı. Bu yüzden Osmanlı aydınlanması, bunların da maskesini düşürecek, ayrıca bu ülkelerdeki ilerici kamuoyunun desteğini kazanacaktı. Bütün bu nedenlerle Osmanlı tarihinin son dönemi yazılırken, bir yandan toplumun sosyo-ekonomik ve kültürel çözümlemesi yapılmalı, öte yandan da bu toplumun nasıl bir uluslararası ilişkiler örgüsü içinde yer aldığı ve bu ilişkilerin hassas dengeler ve çatışmalar içindeki gelişme dinamiği aydınlatılmalıdır.

Günümüzde Osmanlı değişimi daha çok fikir ve kurumsal alandaki gelişmeler, ya da "modernleşme" süreci olarak ele alınıyor. B.Lewis ve N. Berkes'in, belli bir genellik çerçevesinde bu süreci anlatan eserleri (13), değişimi uluslararası ilişkilerin dışında değerlendiriyorlar. Aynı gelişimi siyasi fikirler tarihi açısından ele alan ve muhalefet yönünden inceleyen Şerif Mardin ise, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri başlıklı eserinin ikinci baskısına yazdığı önsözde bu yaklaşımın yetersizliğini belirtmektedir. Mardin, "XIX. yüzyıl Türk düşünce tarihinden bahsetmek mümkün değildir. Ancak bir XIX. yüzyıl düşünce sosyolojisinden bahsedebiliriz" (14) diyor. Aynı yazar, Din ve ideoloji isimli eserinde bu yetersizliği gidermek için Osmanlı sosyolojisi yaparken, Osmanlı düzeninde "sivil toplum"un yokluğunu vurgulamıştır. (15) Aslında çok farklı biçimlerde yorumlanan ve sadece bir çıkış noktası sayılabilecek olan bu kavramın burada tartışmasına girmeyeceğiz ve sanıyoruz ki yukarıdaki açıklamalarımızda bu konudaki kişisel görüşümüzü dolaylı bir şekilde anlattık. Burada belirtmek istediğimiz nokta, Mardin'de de dış ilişkilerin hesaba katılmayıdır. (16) 1856 - 1876 arası Osmanlı reformlarını inceleyen Roderic H. Davison ise, dış müdahalelerin başka yazarlar tarafından ayrıntılı bir biçimde incelendiğini, bu yüzden kendisinin sadece "iç sorunlar" üzerinde duracağını belirtiyor. (17) Ne var ki yöntem olarak, ancak iki konunun birlikte, genel bir sorunsal içinde incelendikleri zaman doğru sonuçlara varılabileceği bize daha gerçekçi görünüyor. (18)

Kolaylıkla çoğaltabileceğimiz yukardaki örneklere dayanarak, günümüzde Osmanlı yakın tarihine egemen yaklaşımın, bu dönemi uluslararası bağlantılarından koparan ve bir "modernleşme süreci" olarak ele alan bir yaklaşım olduğunu söyleyebiliriz. Oysa geçen yüzyılda Osmanlı imparatorluğuyla ilgili kaleme alınan binlerce eser ve makalede, Osmanlı gelişimi esas itibariyle uluslararası bir sorun olarak, "Şark Meselesi" sorunsalı halinde tartışılıyordu. Hiç kuşkusuz bu bağlamda Osmanlı reformları da incelenmiş ve bu reformların gerçek niteliği hakkında tartışmalar olmuştur. Bunlardan incelediklerimi, selektif bir şekilde bile burada anmaya imkan göremiyorum. Fakat teorisi ve yönetimi itibariyle günümüzde de birçok araştırmayı etkilemiş olan iki büyük düşünürün, Marks ve Engels'in bu konudaki yaklaşımlarına çok kısa bir şekilde değinmek isterim.

Bilindiği gibi Marks ve Engels'in ilgi alanları içinde Osmanlı imparatorluğu çok mütevazı bir yer işgal ediyordu. Bununla beraber özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti ile çok ilgilenmişler, Hammer tarihi de dahil Osmanlı toplumuyla ilgili en ciddi eserleri okumuşlardı. Hatta Marks, hayatının son yıllarında Türkçe öğrenmeye bile çalışmıştı. Buna rağmen, "üretim biçimi" kavramının yaratıcısının Osmanlı toplumu ile ilgili olarak bu konuda sessiz kalışı anlamlıdır. Bunu şöyle açıklayabiliriz sanıyorum. Marks, temel sorunu olan kapitalist üretim biçimini incelerken, analizini "toplumsal formasyon" dediği - ulus-devletlere teka-bül eden - bir çerçeve içinde yapıyordu. Oysa Osmanlı Devleti çözülmekte olan, arkaik ve heterojen bir yapı arz ediyordu. Bu yüzden Marks ve Engels Osmanlı "modernleşmesi"ni düşünürken Hegel'den aldıkları bir kavramdan hareket etmişler ve modernleşmeyi sağlayacak bir "tarihi ulus" aramışlardır. (19) Bu kavramla Osmanlı halklarında kısmi de olsa bir sentez gerçekleştirebilecek - Fransız ihtilali'ndeki Tiers-Etat işlevini görecek - bir ulusu arıyorlardı. Osmanlı Devleti sinesinde böyle bir "tarihi ulus" bulamamışlar ve büyük devletlerin devamlı müdahalelerini gerçek bir Osmanlı reformuna - dolayısıyla "tarihi ulus"un sentetik bir biçimde ortaya çıkışına engel olduğunu da her fırsatta belirtmişlerdir. Bugün bu konuda yazdıklarının "Doğu Sorunu" başlığı altında toplanması da bu yöndeki arayışlarına paraleldir. Gerçekten "imparatorluk" kavramı, bugün de toplumsal analizlerde epistemolojik açıdan bir anlam taşıyan bir birim değildir. Tarihteki çeşitli imparatorluklarla ilgili uzmanlık çalışmaları yapmış birçok tarihçinin katıldığı bir kollokyumun sonuçlarını, Prof. M. Duverger "Belki de asla bir işlevsel (operatoire) imparatorluk kavramı yaratmak mümkün olmayacak" (20) diye özetlemisti.

Şimdi yukarda çok genel bir planda söylediklerimi üç düzeyde geliştirilebilecek bir çalışma planı halinde sunmaya çalışacağım. Gerçekten Osmanlı toplumunda son yüzelli yıldaki değişiklikleri gerçekçi bir biçimde anlayabilmek için soruna, üç düzeyde yapılacak (ve yapılmış) araştırmaları birleştirici bir şekilde - birbirleriyle nedensellik ilişkilerini kurarak - yaklaşmalıyız. Bu üç düzey şunlardır:

1) Önce Osmanlı Devleti'nin söz konusu dönemde kurumsal ve kültürel gelişiminin objektif bir bilançosu çıkarılmalıdır. Bu konuda gerek Türk tarihçileri gerekse Türkologlar tarafından yapılmış bir sürü değerli çalışma vardır ve belki de Osmanlı değişimi en çok bu açıdan incelenmiştir. Ancak bu alandaki çalışmaları saptırabilecek (ve çoğu kez saptıran) iki unsurdan söz edilebilir. Bunlardan Türk tarihçilerinin çalışmalarını etkileyen en önemli unsur, çoğu kez farkına varılmadan dile getirilen mil-

liyetçi ön yargılardır. Milliyetçiliğin çok güçlü olduğu ve yurtseverlikle es anlama geldiği bir ülkede bu durumu, onaylamasak bile, anlamak kolaydır. Yeri gelmişken ilave edelim ki bu husus Türkiye'ye özgü değildir ve değişik dozlarda evrensel niteliktedir. Osmanlı imparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazanmış ülkelerde ise, Yunanlı tarihçi D. Kitsikis'in belirttiği gibi "Belgrad'dan Bağdat'a kadar her tarihçi, ülkesine ihanetle suçlanmamak için bir ulusal propogandacı haline gelmiştir." (21)

Söz konusu çalışmaları saptırabilecek nitelikteki ikinci tehlike, XIX. yüzyıldaki asli (otantik) gelişim modelini teşkil eden Batı gelişimi referans kadrosu olarak alınmadığı için Osmanlı gelişimine olduğundan fazla bir önem atfetme, gereksiz ayrıntılara girme ve zaman zaman ağaçlara bakmaktan ormanı görememe durumuna düşmektedir. Bunun sonucu olarak Osmanlı değişiminin özgün niteliği vurgulanmakta, evrensel boyutu ise ihmal edilmektedir.

2) İkinci düzeyde yapılacak çalışmalar realist bir yöntemle Osmanlı sosyolojisini konu almalıdır. Türkiye'de "sivil toplum" gibi kısır bir kavramın karşılaştığı rağbet bu konudaki boşluğu anlamlı bir biçimde sergiliyor. Kanımca bu konuda karşılaşılan barajı da, Osmanlı toplumunun yönetici zümre düzeyinde diyalektik bir bütünlük içinde değil, bir mozaik yapı halinde, "milletler sistemi" içinde incelenmesi teşkil ediyor. Bu alandaki tutum, kanımca köklü bir biçimde değişmelidir ve makalemde bu yüzden en fazla bu konu üzerinde durdum ve kişisel görüşlerimi tartışmaya sundum.

3) Nihayet Osmanlı toplumuyla ilgili kurumsal ve sosyolojik analizler, uluslararası ilişkilerle ilgili sağlam bilgilere dayandırılmalı ve bu amaçla "Şark Meselesi" tabanında değerlendirilmelidir. Bu konuda Batı ülkelerinde son derece zengin bir literatür vardır. "Şark Meselesi" ile ilgili - özellikle XIX. yüzyılda kaleme alınmış - eserlerin çoğu taraf-sız olmasa ve su veya bu devletin çıkarları açısından kaleme alınmış olsa dahi, farklı analizleri ve tezleri okuyarak sentezci bir görüşe varmak mümkündür.

Sonuc olarak diyebilirim ki, formel olarak üç düzeyde ele aldığımız çalışmalar, aslında tek bir analizin sadece farklı boyutlarıdır. Elbette ki bir işbirliğinin ürünü olacak böyle sentetik bir yaklaşım sanıyorum ki Osmanlı tarih yazımında önemli bir revizyona yol açacak ve günümüzde de egemen birçok önyargı sarsılacaktır.

Dipnotları

- 1) Tarih yazımının yararlandığı yöntem ve tekniklerin zenginliği hakkında bk. L'Histoire et ses Méthodes, Kollektif eser, Paris, 1961.
- 2) Ahmet Mithat Efendi Üssi inkılab'ında "Osmanlı" terimini "bir alay halkı bir milliyet... ve belki bir siyasi kardeşliğe bağlamak kaziyesi" (Cilt:I, sayfa:11) olarak tanımlıyor.
- 3) Cevdet Paşa Tarihi, Seçmeler (haz. Dr. S. Irmak, B.K.Çağlar) istanbul, 1973, Cilt:I, s:423, 464 .
- 4) Hikmet Dizdaroğlu; Namık Kemal, Varlık Yayınları, istanbul, 1982, (10. baskı), s: 18 .
- 5) W. Sombart; L'apogee du Capitalisme, Paris, 1932. Ayrıca Les Juifs et la Vie Économique, Paris, 1911.
- 6) Benoit - Brunswick; Réformes et Capitulations, Paris, 1869.
- 7) Yahya Kemal; Mektuplar, Makaleler, istanbul, 1977, s;153
- 8) Richard Clagg; "The Greek Millet in the Ottoman Empire", (B. Braude ve B. Lewis'in yayınladıkları Christians and Jews in the Ottoman Empire, başlıklı kollektif eserde) Londra, 1982, cilt:I, s: 185 - 207
- 9) Yahudiler bu güveni yenileri kırımını ile birlikte en zengin bazı Yahudi ailelerin yok edilmesi ve servetlerinin müsaderesi sırasında kaybetmişlerdir.
- 10) Hagop Barsoumian; "The Dual Role of the Amira Class Within the Ottoman Government and the Armenian Millet: 1750 - 1850." (B. Brande - B. Lewis, a.g.e. cilt: I, s: 171 - 184).
- 11) B. Braude'nin gösterdiği gibi, gayri-müslimlerin "millet sistemi" içinde örgütlenmeleri aslında XVIII. yüzyılın ürünüdür. Braude, fikrin başlangıç noktası olarak Küçük Kaynarca Anlaşması nı (1774) veriyor. Bk. "Foundation Myths of Millet System", a.g.e. cilt: I, s: 73.
- 12) Osmanlı Devleti'nin gayri-müslim burjuvaziyi bir sınıf olarak korumamasına rağmen, F. Braudel bunları devletin yaşamının (survie Turque) "artisan"ları olarak görüyor. Bk. Civilisation Materielle, Paris, 1979, cilt:III, s:415.
- 13) B. Lewis; The Emergence of Modern Turkey, Londra, 1961.
N. Berkes; The Development of Secularism in Turkey, Montreal, 1964.
- 14) Şerif Mardin; Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895 - 1908; istanbul, 1983, s: 15.

- 15) Şerif Mardin; Din ve ideoloji, istanbul, 1983, s:79.
- 16) Ş. Mardin bu konuda birçok Amerikalı Türkologdan daha ihtiyatlı bir terminoloji içindedir. Dış müdahaleler ve baskılar konusunda ancak şu kadarını yazmıştır: "imparatorluğun dış etkilere mütemadiyen maruz bulunması askeri gücün modernleşmesini, askerlerin uyanık tutulmasını gerektiriyordu." Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, s:57.
- 17) Roderic H. Davison; Reform in the Ottoman Empire, Princeton, 1963, s: 9. Bununla beraber yazar şu gerçekçi teşhisini de ifade etmekten geri kalmıyor: "Aslında, Avrupa'nın Osmanlı içişlerine devamlı müdahaleleri reform hareketlerini sık sık engelledi ve onları etkisiz kılma yönünde rol oynadı." s: 9
- 18) Bu yöntemle yapmaya çalıştığımız çeşitli monografik araştırmalar yakında yayınlanacaktır.
- 19) Marks ve Engels'in Osmanlı Devleti ile ilgili yazıları, Türkiye'de Doğu Sorunu başlığı altında yayınlanmıştır. (Ankara, 1977)
- 20) Le Concept d'Empire, kolektif eser, Paris, 1980, s:7. (kollokyum Aralık 1977'de Paris de yapılmıştır.)
- 21) D. Kitsikis, L'Empire Ottoman, Paris, 1985, s: 5.